

ТУРИЗМ ВИРОБНИЧОЇ СПАДЩИНИ ЯК ПРОДУКТ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розкрито сутність туризму виробничої спадщини, передумови та фактори його формування, пов'язані з постіндустріальними трансформаціями суспільства. Проаналізовано світовий досвід розвитку даного виду туризму та можливості його запровадження в Україні.

The essence of industrial heritage tourism and preconditions of its formation which are connected with the postindustrial transformation are revealed in the paper. The world experience of industrial heritage tourism development is analyzed. The possibilities for the development of this form of tourism in Ukraine are examined.

Вступ. Постановка проблеми. Перехід до постіндустріальної стадії розвитку суспільства супроводжується кардинальною трансформацією структури виробництва та зайнятості населення. Всі галузі та сектори економіки зазнають значних змін під впливом найбільш характерних особливостей постіндустріального суспільства: зміщення центру ваги у формуванні ВВП та структури зайнятості з сільськогосподарського та промислового виробництва до сектору послуг та зростання значимості інформації і знань, що стають самостійним фактором виробництва. У результаті постіндустріальних трансформацій зменшується роль одних галузей та виробництв аж до їх зникнення, посилюється значимість інших, з'являються нові види діяльності. Туризм не став винятком і зазнав вагомого та багатолінійного впливу постіндустріальних змін, перетворившись на один з найбільш динамічних секторів сучасної економіки. Важливим результатом такого впливу стала поява багатьох нових видів туризму і, зокрема, туризму виробничої спадщини (Industrial Heritage Tourism), який, здається, по праву можна називати постіндустріальним з огляду на його родовий зв'язок з постіндустріальними процесами. Дана стаття має на меті розглянути сутність даного виду туризму, фактори його виникнення та функціонування, проаналізувати накопичений досвід його розвитку, а відтак – можливості запровадження в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Туризм виробничої спадщини – справа нова для України. Разом з тим у розвинутих країнах Європи та Північної Америки накопичений певний досвід його функціонування, який став основою для емпіричного аналізу та наукових інтерпретацій. Однією з перших наукових робіт з даної проблематики стала стаття «Шахти та кар'єри: туризм виробничої спадщини» («Mines and quarries: industrial heritage tourism»), підготована британським та іспанським географами (Д. Едвардз (J. Edwards) та Д. Лурдес (J. Llurde)) [4]. Авторами, зокрема, сформульовано часто цитоване визначення туризму виробничої спадщини: «Туризм виробничої спадщини – це форма туризму, пов'язана з розвитком

туристичної діяльності та туристичної індустрії на основі використання територій, споруд, будівель та інших об'єктів, що виникли і розвивались у минулому для виробничого призначення» [4, с. 342]. Згідно з визначенням, до виробничої спадщини дослідниками віднесені матеріальні залишки виробництва (будівлі, машини, обладнання, виробнича архітектура), індустріальний ландшафт, продукція, виробничі процеси, відповідна документація, житлові будинки робітників та власників, об'єкти соціальної інфраструктури. Упродовж 1980-х років у Великобританії, а згодом і в інших розвинутих країнах туризм виробничої спадщини активно пропагувався як ефективний інструментарій регіональної реструктуризації [7-11]. Було здійснено цілий ряд тематичних досліджень на прикладі конкретних регіонів та об'єктів, особливо старих індустріальних районів Європи та США, які забезпечили добрий матеріал для наукового аналізу та розробки практичних рекомендацій [6; 12-14].

Виклад основного матеріалу. Передумовою виникнення туризму виробничої спадщини стали значні зміни у структурі виробництва, що відбулись у розвинутих країнах впродовж останніх десятиліть. Про масштаби змін, зокрема, свідчить аналіз структури зайнятості Європейського Союзу (15) у складі «старих» п'ятнадцяти країн-учасниць, для яких наявна повніша статистична інформація, ніж для ЄС (27). Для аналізу використано статистичну інформацію статистичної служби Європейського Союзу Евростат (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>) та Центру зростання та розвитку університету Гронінгену (Нідерланди) (<http://www.ggdc.net/databases/ted.htm>).

За період з 1979 до 2008 рр. загальна зайнятість у ЄС (15) зросла на 18,2% або на 33 млн. осіб і склала на кінець періоду близько 181 млн. працівників. Але разом з тим відбулось значне скорочення кількості зайнятих у сільському та лісовому господарстві. За означений період часу абсолютний показник зменшився на майже вісім мільйонів осіб (з 14131 тис. осіб до 6151 тис. осіб) або на 6,1 відсоткових пункти (з 9,5% до 3,4%). Постійно зменшувалась також кількість працюючих у промисловості як в абсолютному, так і відносному вимірі. Якщо у 1979 р. до обробної промисловості було залучено 26% всіх працюючих, то у 2008 р. – 15%, тобто показник зменшився на одинадцять відсоткових пункти, а абсолютному обчисленні – на 11,3 млн. осіб. Значного скорочення зазнала зайнятість у видобувній промисловості – у 3,5 рази. Серед обробних галузей найбільше скорочення за досліджувані три десятиліття спостерігалось у текстильній галузі, де кількість зайнятих скоротилась більш, як вдвічі. Стабільний напрямок до зменшення числа працюючих був характерний також для швейної, шкіряно-взуттєвої, металургійної (основні метали) та суднобудівної галузей. Водночас, значно зросла кількість зайнятих у сфері послуг. Компенсаційне зростання зайнятості у сфері послуг стало загальним явищем: у 2008 р. у семи країнах ЄС (15) частка зайнятих у третинному секторі перевищила 70%, у решті – 60%.

Зазвичай, структурні зміни пояснюються дією двох взаємозалежних сил [2]. Перша діє з боку попиту і пов'язана із зміною структури витрат

споживачів, викликаною зростанням доходів. Збільшення доходів і кількості вільного часу веде до зростання витрат на послуги. Чим багатшими стають споживачі, тим більше вони витрачають на послуги. Разом з тим зменшується частка доходів, що витрачається на продукти харчування, що можна пояснити фізіологічними та психологічними обмеженнями щодо обсягу продуктів, які може спожити навіть дуже добре забезпечена людина. Зменшується також питома вага витрат на придбання промислових товарів, що пояснюється другою силою, яка впливає на формування структури виробництва. Вона діє з боку пропозиції і обумовлюється різними рівнями технологічних змін та різною сприйнятливістю секторів економіки до інновацій. Більш динамічне зростання продуктивності праці у сільському господарстві та промисловості у порівнянні з сферою послуг призводить до значного зростання обсягів виробництва продукції первинного та вторинного секторів, загального зменшення її собівартості і ціни, вивільнення та переміщення робочої сили спочатку з сільського господарства до промисловості, а згодом із промисловості до сектору послуг. Таке зміщення у структурі попиту та пропозиції стимулювало розвиток сфери послуг. Окрім того, масові стандартизовані виробництва розвинутих країн зіштовхнулись із конкуренцією низькооплачуваних регіонів Східної Європи та Азії, в напрямку яких відбулось переміщення значних промислових потужностей. Оскільки це передовсім торкнулося традиційних праце- та ресурсоемких галузей (текстильної, швейної, металургійної, видобувної), то першими постраждали старі промислові райони Європи, що в свій час були на передньому краї Індустріальної революції та полюсами росту європейської економіки.

У різний спосіб влада намагалась відродити те, що з промислового перетворилось на «Іржавий пояс» Європи [3]. Спочатку всі зусилля були спрямовані на відновлення регіональної конкурентноздатності шляхом раціоналізації існуючої важкої промисловості. Пізніше ця оборонна стратегія була замінена на наступальну: докладались значні зусилля до залучення інвестицій транснаціональних корпорацій, запровадження інноваційних виробництв та підтримки підприємництва. Район Руру, північний схід Великобританії та Уельс надають хороші приклади більш чи менш успішного здійснення різного роду програм реструктуризації.

На сучасному етапі органи влади промислових регіонів не обмежуються лише цими стратегіями. Все більшого поширення набуває туризм виробничої спадщини, який розглядається як ефективний напрямок регіональної реструктуризації. Такий вид туризму здатний зберегти регіональну ідентичність і стимулювати місцеву сферу послуг та зайнятість. Окрім того, розвиток туризму виробничої спадщини здатний стати засобом покращання іміджу району та створення своєрідної протидії громадському упреждженню ставленню до депресивних територій. Новий вид туризму здобуває зростаючу популярність серед туристів. Постіндустріальне суспільство сформувало освіченого, незалежно мислячого туриста, який шукає нових вражень та досвіду. На старше покоління колишні виробничі об'єкти

справляють ностальгічне враження через зростаючу деіндустріалізацією суспільства, витіснення традиційних виробничих процесів комп'ютеризованими та автоматизованими технологіями. Молоді люди прагнуть новизни, пізнання чогось відмінного від раніше баченого.

Безперечно, всі регіони, що запроваджують стратегії виробничого туризму пройшли різний шлях історичного розвитку і володіють унікальними зібраннями виробничих пам'яток, що можуть використовуватись із туристичними цілями. Проте, все ж можна виокремити групи певних виробничих туристичних атракцій. Перша група об'єднує колишні промислові підприємства чи те, що від них лишилось. Ці атракції є досить популярними серед відвідувачів і включають як об'єкти, що розташовані під землею (шахти), так і на поверхні землі (доменні печі, заводи тощо). Часто ці виробничі майданчики відновлені і трансформовані у музеї, що демонструють історію промислової діяльності. Деякі покинуті промислові об'єкти пропонують інші розваги, скажімо, перегляд фільмів, проведення концертів, інші культурно-освітні заходи. Популярним є переобладнання колишніх цехів у торговельні центри, мистецькі галереї тощо. В інших випадках виробничі об'єкти занедбані свідомо аби донести відвідувачам «естетику деіндустріалізації», «естетику депресивного ландшафту» [4, с.343].

Транспортні об'єкти формують другу групу виробничих туристичних атракцій. Зазвичай, вони належать до виробничої спадщини залізничного чи водного транспорту. Третя група включає соціально-культурні атракції, які пов'язані з виробничим минулим регіону. Це можуть бути помешкання робітників чи власників, об'єкти соціальної інфраструктури. Деякі традиційні промислові регіони (Уельс, Рур) пропонують всі три групи атракцій, в той час як інші – лише окремі з них.

Зародився туризм виробничої спадщини у Великобританії, батьківщині Індустріальної революції, де і спад у розвитку промисловості розпочався раніше, ніж у решті розвинутих країн. Максимального показника частки зайнятих у промисловості Великобританія досягла вже у 1955 р. (47,9%). Після чого домінувала тенденція до скорочення як абсолютного, так і відносного показника промислової зайнятості, відповідно – зростала ресурсна база для розвитку туризму виробничої спадщини. Із Великобританії новий вид туризму поширився в інші країни Європи. Активізувався цей процес завдяки успішному досвіду розвитку даного виду туризму у Рурському районі ФРН, де у 1999 р. було завершено формування регіонального «Маршруту виробничої спадщини». Подорожуючи цим маршрутом, туристи можуть відвідати 19 поселень, що презентують регіональну виробничу історію вугілля та сталі. Всі об'єкти взаємозв'язані і до них можна дістатись різними видами громадського транспорту. Крім цього, туристам пропонується ще 25 тематичних маршрутів, наприклад, тур «Місцеві залізниці».

Наслідуючи приклад Руру, все більше регіонів Європи стали звертатись до туризму виробничої спадщини як додаткового засобу структурної перебудови. Відповідні програми різного рівня були прийняті у цьому напрямку у Західній Фландрії (Бельгія), Телфеді (Великобританія), Каталонії

(Іспанія), Кротоне (Італія), Лотарингії (Франція) та ін. Існуючу мережу виробничих ландшафтів планується доповнити і створити «Європейський маршрут виробничої спадщини» («European Route of Industrial Heritage» (ERIH)), який буде брати початок у британському Айренбріджі (Ironbridge) і закінчуватись на території німецького Руру. Проект ERIH запроваджується коштом фондів Європейського Союзу зі сподіванням, що: «нові форми туризму, які розвиваються на основі індустріальної спадщини можуть відіграти важливу роль у відродженні промислових районів, допомагаючи їм будувати краще економічне майбутнє [5, с. 2].

Колишні соціалістичні країни Східної Європи також напрацювали певний досвід розвитку туризму виробничої спадщини, хоча постіндустріальні процеси розпочались у них пізніше у порівнянні із західними сусідами. Характерною рисою східноєвропейської індустріалізації була надзвичайно висока концентрація промисловості у столичних містах та інших адміністративних центрах. Вважалось, що робітничий клас посилює владу правлячої партії. Радикальні зміни розпочались лише з розпадом соціалістичної системи і багато промислових підприємств, особливо важкої промисловості, було закрито. У 2000-х роках було реалізовано цілий ряд успішних проектів із трансформації виробничих будівель у клуби, театри, мистецькі галереї, торговельні центри, ресторани, музеї. У таблиці 1 представлені деякі з них, що були здійснені у Варшаві.

Таблиця 1. Приклади використання колишніх виробничих будівель у Варшаві, укладено за [14].

Стара назва та функції	Дата спорудження	Назва нового закладу, рік відкриття	Додаткові функції
Стара електростанція (для громадського транспорту)	1904-1908	Музей Варшавського повстання, 2005	Проведення концертів, шкільних уроків, конференцій, магазин сувенірів, кафе
Стара паперова фабрика	1879	Торговельний центр, 2004	Картинна галерея, культурний центр
Стара броварня Янга	1854	Нумізматичний центр, 2002	Ресторан, музей технології карбування монет, картинна галерея
Муніципальна водна станція	1864	Музей міської інфраструктури, 2000	
Металургійний завод	1851	Музей науки і технології, 1980	Театральні вистави, конференції, мистецькі галереї
Старий газовий завод	1870	Музей постачання газу, 2000	Проведення концертів, семінарів, конференцій

Потужну ресурсну базу для розвитку туризму виробничої спадщини має і Україна. Зростання зайнятості у промисловості продовжувалось у

нашій країні до кінці 1980-х рр, досягнувши у 1990 р. 30,7%. Особливо активно розвивалася важка промисловість, питома вага якої у загальному обсязі промислової продукції України збільшилася з 52,9% у 1960 р. до 58,2% у 1970 р., продовжуючи зростати і в наступні десятиліття, досягнувши наприкінці 1980-х 67,4% [1, с. 66]. Значні зміни відбулися у структурі зайнятості у наступні два десятиліття. Так, частка зайнятих у промисловості за 1990-2007 рр. зменшилася майже на третину або на 11,7 відсоткових пункти. Це сталось у результаті припинення діяльності великої кількості промислових підприємств. Інша справа, що радикальне зменшення зайнятості у промисловості впродовж останніх двох десятиліть не можна назвати еволюційним, пов'язаним із постіндустріальними перетвореннями, коли відбувається поступове зростання зайнятості у сфері послуг за рахунок спочатку сільського господарства, а згодом – промисловості. Це радше результат невдалих економічних реформ, здійснення яких супроводжувалося значним спадом виробництва та масовим вивільненням робочої сили, вагомим зростанням безробіття, яке охопило сотні тисяч людей. Але так чи інакше цілком очевидним є те, що сотні підприємств припинили своє повноцінне функціонування і навряд чи зможуть його відновити. Як показує досвід інших країн, один із можливих шляхів використання колишніх індустріальних ландшафтів – це розвиток туризму виробничої спадщини.

Із подібних розроблених в Україні маршрутів відомим є тур Чорнобильською зоною, інформацію про який можна легко знайти в Інтернеті. Поїздка з Києва передбачає екскурсію Чорнобилем з відвіданням Ільїнської церкви, парку Слави, річкового порту, екскурсію до Прип'яті з відвіданням колишніх житлових будинків, школи, дитячого садка, об'їзд території АЕС та огляд саркофагу з оглядового майданчика. В Україні є і інші постіндустріальні міста, які можуть запропонувати повний набір атракцій туризму виробничої спадщини. Наприклад, м. Степногірськ у Запорізькій області, що виникло як місто-супутник закритого нині гірничозбагачувального комбінату чи кримське місто Щелкіно, де знаходяться залишки недобудованої Кримської атомної станції та експериментальної сонячної станції.

Для розгляду можливості розвитку туризму виробничої спадщини у першу чергу необхідно здійснити інвентаризацію колишніх виробничих об'єктів у всій їх різноманітності (підприємства, під'їзні шляхи, мости, об'єкти шляхового та житлового будівництва тощо) з точки зору розвитку туризму. Розробка цікавих та змістовних маршрутів є вагомою частиною роботи, яку здатні виконати науковці спільно з туроператорами. Важливою є також координація зусиль всіх задіяних сторін (туристичних фірм, науковців, місцевої громади), яку могла б забезпечити місцева влада.

Безперечно, туризм виробничої спадщини не зможе конкурувати за привабливістю з усталеним уявленням про відпочинок, де обов'язковим є поєднання трьох «s» (sea, sand, sun), тобто моря, сонця і піску. Так само він не зможе відшкодувати збитків, нанесених реструктуризацією. Адже, господарство, пов'язане з виробничою спадщиною обмежене, нове працевла-

штування ніколи не зможе компенсувати втрати робочих місць, обумовлених закриттям підприємств. І проблема полягає не лише у кількості, а і в якості роботи. Вона може бути ненадійною через сезонність, а крім того сильно відрізняться від роботи в цеху. Колишньому робітнику буде не просто перекваліфікуватись у екскурсовода, що буде «розповідати як воно було у старі добрі часи» [7, с. 402]. Неминучим також є виникнення конфліктів зацікавлених сторін, які переслідують різні цілі, яких вони збираються досягти з допомогою туризму. Однак все це не означає, що туризм виробничої спадщини не слід розвивати. Це можливість для районів, які не мають традиційних туристичних ресурсів, розвивати туризм і перетворити його в інструмент регіонального розвитку. Розвиток постіндустріального туризму здатний змінити імідж району з безнадійно депресивного на такий, що шукає і знаходить шляхи розв'язання проблем, що в свою чергу може посилити інші ініціативи з відродження, пов'язані з інноваційною політикою, підтримкою бізнесу, залученням інвестицій.

Перетворення постіндустріального туристичного потенціалу в ресурс повинно стати невід'ємною частиною програм регіонального розвитку. Від того наскільки правильно і ефективно врахована постіндустріальна специфіка території в туристичному розвитку регіону, залежить її роль і місце на туристичному ринку.

Висновки. Минула індустріальна цивілізація забезпечила ресурси для розвитку нового виду туризму – туризму виробничої спадщини. Розвиток цього виду туризму є важливим і перспективним із багатьох причин: це потенціал для створення економічної діяльності і зайнятості, шлях до урізноманітнення туристичних продуктів, можливість запровадження туризму в регіоні, позбавленого традиційних туристично-рекреаційних ресурсів, спосіб реструктуризації, пропозиція сформувати інше бачення естетики ландшафту.

Вирішальним у розвитку туризму виробничої практики є всебічне вивчення потенціальних ресурсів та ретельне планування, а також координація дій всіх зацікавлених сторін.

1. Народне господарство Української РСР у 1986 році: Ювілейний стат. Щорічник Держкомстату УРСР/ Відп. За вип. М. Т. Ковальчук. – К.: Техніка, 1987. – 455 с. 2. Смаль. В.В. Основні чинники структурних змін у економіці розвинутих країн // Географія та туризм. – 2009. – № 5. – С. 152-159.

3. Cooke P. (1995) Introduction // *The Rise of the Rustbelt*. – London: UCL Press, 1995. – P.1-19. 4. Edwards J., Llurdes J. (1996). *Mines and quarries: Industrial heritage tourism* // *Annals of Tourism Research*. –1996. – № 23. – P. 341-363. 5. ERIH (2000) Project No. 0046 ERIH—European Route of Industrial Heritage. Downloadable at www.nwmainterregiic.org/02_projects_fr.htm. and , www.erih.de 6. Feifan P. *Developing industrial heritage tourism: A case study of the proposed jeep museum in Toledo, Ohio* // *Tourism Management*. –2006. – № 27. – P. 1321-1330. 7. Gert-Jan H. *Industrial Heritage Tourism and Regional Restructuring in the European Union* // *European Planning Studies*. – 2002. – Vol. 10, №. 3. – P.397-404 8. Goodall B. *Industrial heritage and tourism* // *Built Environment*. –1994. – № 19. – P. 93–104. 9. Harris F. *From the Industrial Revolution to the heritage industry* // *Geographical Magazine*. –1989. – № 1. – P. 38–42. 10. Jansen-Verbeke M. (1997). *Industrial heritage: A nexus for sustainable tourism development* // *Tourism Geographies*. –1997. – № 1 (1). – P. 70-85. 11. Mansfield Y. (1992) *Industrial landscapes as positive settings for tourism development* // *GeoJournal*–1992. – № 28. – P. 457-463. 12. Mitchneck B. *The heritage industry Russian style: The*

case of Yaroslavl // Urban Affairs Review. –1998. – № 34. – P. 28-52. 13. Olgethorpe, M. Tourism and industrial Scotland. Tourism Management. –1987. – № 8(3). – P. 268-271. 14. Pawlikowska-Piechotka A. Industrial Heritage Tourism: a Regional Perspective (Warsaw) // Physical culture and sport studies and research. – 2008/2009. – Vol. XLVI. – P. 276-287.